

Güncel - Çağdaş Türkiye Seminerleri

Devlet İnşa Süreçlerinin İhmal Edilen Bir Boyutu Olarak Polis: Osmanlı Örneği

Ferdan Erkut

Bugüne kadar devletin baskı aygıtları çalışmaları ordu üzerine yoğunlaşmış, polis yukarıdan gelen emirleri uygulayan sıradan bir devlet kurumu olarak varsayılarak bu alanda çalışacak çok fazla şey olmadığı düşünülmüştür. Oysa devlete ilişkin çalışmalar söz konusu olduğunda, devlet-toplum ilişkilerinin en önemli odak noktalarından biri polis ve polislik kavramıdır.

Bu alandaki birkaç temadan birincisi, kolektif sorumluluk olarak adlandırabileceğimiz modelden çift yönlü olarak adlandırabileceğimiz diğer modele geçiş süreci, yani yerelliklerin kendi kendilerine polislik etmeleri işinin merkeze çekilmesi ve karşılığında toplumun çeşitli haklar kazandığı diyalektik süreçtir. İkinci tema polisin ordudan özerkleşmesi, üçüncüsü siyasal süreçlere müdahale biçimi, dördüncü tema ise kamu düzeni polisliğidir.

Konuyu irdelerken ele alabileceğimiz üç ana dönem Tanzimat dönemi, Abdülhamid dönemi ve İttihat ve Terakki dönemidir. Bütün premodern devletlerde polislikte evrensel bir model olarak kolektif sorumluluk ilkesi yer alır. Yerel inisiyatifler, kasabalar, mahalleler, loncalar kendi kendilerinin polisliğini yapar, başarısız oldukları takdirde de devlete bunun cezasını öderler. Bir suçlunun bulunamaması veya iade edilememesinin belli bir para karşılığı vardır. Polisin hizmete ilişkin görevi sınırlı, baskıcı görevleri ağırlıklıdır. Aynı zamanda polislik kâr getiren bir kurumdur. Bunlarla ilintili olarak da meşru ve gayri meşru polislik arasındaki ayrım son derece muğlaktır. Mahallelerdeki kolektif sorumluluk ise esas olarak imamlar üzerinden kurulur. Premodern devletlerin "mahremiyet kurumları" olarak adlandırdığımız kurumları aşmalarının güçlüğü nedeniyle, mahalle imamı polisliğin esas merkezidir. Sonuçta mahrem alanlara erişim imkânı olan insanlar kullanılmak durumundadır ve bunların başında da mahalle imamı gelir. Mahalle ahlakına dayalı son derece baskıcı, cemaatçi bir ahlak yapısı temel olduğundan, mahalle Osmanlı hukukunun uygulanmasında bizatihi temel bir kaynaktır.

Kolektif sorumluluk anlamında Tanzimat öncesi ve sonrasında yerel güçlerin -bambaşka bir kurumsal arka planla- hâkimiyetlerini devam ettirmelerine dayalı bir süreklilikten söz edilebilir. Tanzimatçıların gündeme getirdiği idari meclisleri içeriden dönüştürerek kendi adamlarını polisliğe getiren yerel aracı güçler hâkim durumdadır; zaptiyeleri işe almakla görevli kurumlar da zaten bu idari meclislerdir. Pratikte bir süreklilik varken örgütsel yapıda bir kesinti söz konusudur. Bu konuda kilit tarih polis teşkilatının kurulduğu 1845'tir. 1846'da zaptiye müşiriyeti devri başlar ve 1846'dan 1879'a kadar jandarma ve polisin birlikte örgütlendikleri bu sistem devam eder. Bunun dinamikleri ağırlıklı olarak dışsal dinamikleridir. Osmanlı'daki heterojen yapı örgütlenmede engel teşkil edicidir; çünkü genellikle bir idari yapı belirli bir bölgede kurulup orada başarısı sınılandığında bütün topluma yayılabilir. Osmanlı'da ise böylesi bir idari örgütlenmeye gitmek son derece zordur. İkincisi, aracı gruplar son derece güçlüdür, aşılabilir. Üçüncüsü, askeri bürokrasi güçlüdür. Dolayısıyla dış dinamikler ağırlıklı belirleyicidir. Tanzimat bürokratları dışarıdan gelen bu baskıyı kendi çıkarları lehine kullanırlar.

Kamu düzeni polisliğinde tam da Tanzimat'ın karakteristiğini yansıtacak biçimde geçiş dönemine özgü özellikler görülür. 19. yüzyılın ikinci yarısında yasal yapıya bakıldığında bir dönüşümün başladığının işaretleri verilir. 1851'de ceza kanununda yer alan bir madde, bundan sonra şikâyetçiye bağlı olmadan da devletin dava açabilmesini öngörür; dolayısıyla amme davası kavramı ilk kez İslam hukukuna girer. Bu düzenlemeyle devlet ilk defa özel alana müdahil olma cesareti göstermiştir. 1851 ceza kanununu hazırlayan bürokratlar mecelleyi de hazırlamaya kara verirler, ancak mecelle muhafazakâr bürokratların elinde kalır. Mecelle ağırlıklı olarak İslam hukukuna, Hanefi mezhebine dayanır. Medeni hukuk alanında demek ki devlet hâlâ müdahil olmaya cesaret edememektedir.

Abdülhamid döneminde polis ordudan sonra en fazla yaygınlaşan bürokratik kurumdur. Geleneksel olarak merkezdeki polislik ordunun elindedir. Bu alanın bugün bildiğimiz anlamda sivil polis tarafından doldurulabilmesi için ordu tarafından boşaltılması gereklidir. Ordu ise bu alanı uluslararası sistemden gelen baskılar veya savaş teknolojisindeki değişimler nedeniyle boşaltabilir. Polisin esas kritik örgütlenme anı 1879'da Zaptiye Müşiriyeti'nin son bulup, 1909'a kadar devam edecek olan Zaptiye Nezareti'nin kurulmasıdır. Bu süreçte Osmanlı-Rus Savaşı esnasında orduda savaş teknolojisinde bir değişim yaşanır. İmparatorluğun yeni hamisi Almanya'dır; Krupp topları getirilir, eski tüfekler mazeretlerle değiştirilir. Bundan daha da önemlisi uluslararası jeopolitiğin değişmesidir. Abdülhamid bu dönemde Makedonya'da güvenliği sağlamak üzere jandarma teşkilatını kurar. Jandarmanın kurulup müşiriyetten alınarak seraskerliğe bağlanmasıyla birlikte, polisin üzerinde yükselebileceği bir temel, yapısal koşullar nedeniyle kendiliğinden oluşmuş olur. Zaptiye Nezareti'nin kuruluşunda bir diğer dinamik, Abdülhamid'in patrimonyal ve "kişiselci" Esas örgütsel dönüşüm 31 Mart'ta gerçekleşir: Ayaklanmadan sonra Zaptiye Nezareti kaldırılır, harekât ordusu subaylarından Galip Bey Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin başına getirilir. Kuruluş dönemine bakıldığında polisin hiçbir şekilde suça ilişkin bir kaygısının olmadığı görülür. Kurulustaki esas hedef, elitlerin toplumsal hareketlere yanıt verme kaygısıdır. Eğer suç temel kaygısı olsaydı, basit bir örnekle dedektiflik kurumlarının polisin en önem verdiği olması gerekirdi. Başlangıçta siyasal bir kaygı söz konusuysa, kurulduktan sonra da esas olarak polisin kendini yoğunlaştırdığı, ağırlıklı mesai harcandığı alan kamu düzeni alanıdır.

Kamu düzeni esas olarak siyasal bir konudur. Bunun birinci gerekçesi, merkezileşmenin sorumluluğu da merkezileştirmesidir. İkincisi, görece demokratik açılımların yaşandığı dönemler aslında haberleşme kanallarının da açıldığı dönemlerdir; insanlar daha fazla şeyin farkına varmaya başlarlar (1908'de olduğu gibi). Bir parlamento kurulursa ülkenin çeşitli yerlerinden temsilciler oraya gelirler ve daha önce sadece kendi bölgelerinde olduğunu düşündükleri şeylerin aslında yaygın olduğunu, diğer yerlerde de görüldüğünü düşünmeye ve konuşmaya başlarlar. Bu süreç esas siyasallaşmanın başladığı süreçtir.

1909 tarihli Serseri Nizamnamesi, üzerinde durulması gereken bir düzenlemedir. Dahiliye encümeni sözcüsünün şu cümlesi, hâkim sınıflar açısından polisin nasıl algılandığını gösterir: "Polis, çalışan saygın sınıflarla iş disiplininin uzaklaşmış aylak sınıfları birbirinden ayırmaya yarayan örgüttür." Gerçekten de Serseri Nizamnamesi'nin hedefi işgücünü disipline etmektir. Kanuna göre serseriler "işsizler, geçici işsizler ve fitraten serseriler" olarak tasnif edilir. İlk iki grup geçici olduğundan ve bu insanlar iş buldukları anda serserilikten uzaklaşacaklarından, önemli değildir. Esas olarak polisin yoğunlaşması gereken alan üçüncüsüdür. Bu insanların herhangi bir kişiyi taciz etmeleri gerekmeden, bizatihi varlıkları onları polisin hedefi yapmaktadır.

Serseriliğin özel bir içerikle tanımlanması genellikle polisin yoksullar üzerindeki müdahalesini meşrulaştırır. Aylak sınıfları kontrol etmek şu nedenle önemlidir: Kapitalist dinamiklerle birlikte bu süreçten nasiplenemeyen insanlar vardır. Polisin görevi bunları sisteme eklemek, eğer eklenemeyeceklerse sisteme yaklaştırmamaktır. 1911 tarihli kendi dergisinde polis bu insanlara ilişkin sunları söyler: "Serseriler kimseye zarar vermedikçe cezalandırılması garip gelebilir. Fakat onların ahval-i umumiyesi dikkate alındığında sadece kendisine değil bütün topluma zarar verdiği anlaşılır. Serseri olarak kaldıkça diğerlerinin emniyetini ve hukukunu endişeye düşürür. Serseriler yaşadıkları kötü yerlerde esrar rakı içip, eğer parası varsa kumar oynayıp kendisini hayvandan düyun bir mertebeye indirir." Bu, yoksulları kendilerine rağmen korumak isteyen bir yaklaşımdır. 1837 tarihinde İngiliz polisi, tembellik ve sarhoşluğun bir işçi ya da dükkân sahibinin kişisel ekonomisi üzerinde tümüyle yıkıcı etkisi olurken, zenginler için bütün alçaltıcılığına rağmen zararsız olduğunu, bu ilke uyarınca küçük çapta oynanan kumarın şiddetle bastırılması gerektiğini, çünkü vakit ve nakdin üretici sınıflar için eşit derecede değerli olduğunu ve insanların bu iki şeyi de işlerine ve kişisel çıkarlarına zarar getirmeden harcayamadıklarını dile getirir. Bu faaliyetlerin aslen suç olmamakla birlikte yoksullar tarafından yapıldıklarında suç niteliğine büründüğünü belirten bu ifade, zenginler için ve fakirler için ayrı yasalar olduğu anlamına gelir.

Serserilerle ilgili düzenlemenin bir devlet inşasından kaynaklı, bir de kapitalist dinamiği vardır. Kentlerdeki kapitalist dönüşüm çok önemlidir. İlhan Tekeli'nin de ifade ettiği gibi, 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak kentlerde ciddi bir dönüşüm yaşanmış, artık imparatorluğun dünyaya eklenmesiyle birlikte bankalar ve sigorta kurumları açılmaya başlamış, üstelik bu süreç tüccarın da faaliyet alanını değiştirmiştir. Tüccar, malların bulunduğu depolardan uzaklaşıp bankaların bulunduğu bölgelerdeki hanlara yerleşmeye başlamıştır. Dahası, kent içinde ciddi bir meta dolaşımı hızlanır. Meta dolaşımı ve ticaretin artışı polise, malların özgürce dolaşımını sağlamak gibi ciddi bir yükümlülük getirir. 1911'de yine kendi dergilerinde bu durum şöyle ifade edilir: "En mühim vezâif, âlem-i ticaretin hıfzı emniyetidir. Çünkü serbesti-i ticaret umumen kabul olunmuş bir hakkı mahfuzdur. Bu nedenle ticaret sermaye ve mahsulünün her türlü taarruzdan korunması gerekir. Taarruz lafı işçi sınıfının değil doğrudan yoksulların taarruzudur. Elitlerde bu dönemde suça ve polise ilişkin ciddi bir hassasiyet peyda olur. Bunun en iyi göstergelerinden biri, birden bir polis romanları fıryasının ortalığı kaplamasıdır. Bu popüler edebiyat ürünleri elitlerin korkularını hem yansıtmakta hem beslemektedir.

Kamu düzeni son derece muğlak bir kavram olduğundan, serseri nizamnameleri polisin takdir yetkisini inanılmaz ölçüde artırır. Polis bu muğlaklığı ve elitlerin korkusunu çok iyi kullanarak Ceza Kanunu'nun kendisine tanıdığı yetkilerin kat be kat üstünde yetkiler alır. Serseriler sıradan suçluların sahip olduğu hiçbir hakka sahip değildir; verilen kararın temyizi söz konusu olmaz. Çünkü mecliste serserilik uzun uzun tartışılır ve cürüm olmadığına karar verilir. Dolayısıyla, cürüm yoksa temyize de gerek yoktur. Serseri kanunuyla bir fiil değil, doğrudan doğruya o fiili işlemesi şüphe altında olan bir insan bir insan cezalandırılır. Polisin yararlandığı da budur.

Polise serserilerle ilgili olarak sürgün yetkisi de verilir. Serseri yakalandığında ya belediyeye çalışmaya, ya doğduğu yere, ya da bir "mahal-i münasib"e gönderilir. Bu kişinin nereye giderse tehlikeli olacağına da ancak polis karar verebilmektedir.

Serseri Nizamnamesi'nde, 1851'den itibaren Osmanlı yasal mevzuatından kaldırılmış olan dayak yetkisi vardır. Kanuna göre polis, yakaladığı kişiye mahkemeye götürmeden dayak atma yetkisine sahiptir.

Sosyal problemler söz konusu olduğunda meclise ilk davet edilen kişiler polis şefleridir. Oysa tam da uzmanlıkları nedeniyle son derece yanlı bir bakışları vardır; objektif olmaları düşünülemez. Özellikle yoksullar konusunda uzmandırlar ve bu konuda hiçbir muhalefetle karşılaşmazlar; çünkü yoksulların zararlı olduğu ve denetlenmesi gerektiği konusunda herkes hemfikirler.

Bilgi-iktidar ilişkisi bağlamında polis sadece toplumla değil devletin diğer bürokratik örgütleriyle de çatışır. Nitekim 1911'de nüfus idaresinin de Emniyet Genel Müdürlüğü'ne bağlanmasına ilişkin bir kampanya yürütülür; bu talebin gerekçesi nüfus hareketinin doğrudan güvenliği ilgilendirdiği ve bunun da en iyi polis teşkilatı tarafından izlenebileceğidir.

Kamu düzeninin muğlaklığının iktidar tarafından kullanılmasının bir örneği, Hüseyin Cahit Yalçın'ın anılarında karşımıza çıkar: 1913 Babiâli baskınında, 203 kişi "serseri ve işsiz yığılı" olduğu gerekçesiyle İstanbul dışına sürülmüştür.

Bütün bu söylediklerim sanıyorum şöyle bağlanabilir: "Serseri"den bugünkü anlamında "suçlu"ya geçiş süreci kapitalizm ve devletin inşaa süreci dinamikleri bağlamlarında incelenmesi gereken bir konudur.